

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ MƏTNİN İNFORMASIYA STRUKTURUNDA QRAMMATİKANIN ROLU

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Bənövşə Allahverdi qızı Əsgərova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Universitetinin Xarici dillər kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

filologiya elmləri doktoru, professor
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

Rəsmi opponetlər:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Rəna Teymur qızı Səfərəliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Elnarə Eldar qızı Putayeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Leyla Abbas qızı Səfərova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədr müavini:

filologiya elmləri doktoru,
dosent
Səvinc Saday qızı Zeynalova

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
İradə Nadir qızı Sərdarova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

İŞİN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. İngilis dili beynəlxalq aləmdə, eləcə də bütün dünyada beynəlxalq dil statusuna malikdir. Məhz bu baxımdan ölkəmizdə də xarici dillərin, xüsusilə də ingilis dilinin öyrənilməsinə maraq artmaqdadır. Xarici dillərin öyrənilməsinə tələbat durmadan artır. Bu da özünü həyatımızın bütün sahələrində, xüsusilə də elm, texnika, iqtisadiyyat və mədəniyyətdə daha çox büruzə verir. Xüsusilə yetişməkdə olan gənc nəslin intellektual səviyyəsinin formalaşmasında beynəlxalq aləmə çıxış, dünya mədəniyyəti və elmin müxtəlif sahələri ilə tanışlıq, təhsildə kompüter texnologiyası imkanından geniş istifadə olunması, Avropaya inteqrasiya cəhdi dünya təlim-tərbiyə, təhsil və tədris təcrübəsindən faydalanma müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

İngilis dili dövrümüzdə qədər kifayət qədər araşdırılmış, onun morfoloji və qrammatik kateqoriyaları barədə yetərincə tədqiqatlar aparılmış və müəyyən nəticələr əldə edilmişdir. Dilin tədqiqi zamanı xüsusi olaraq onun morfoloji və sintaktik aspektlərdən araşdırılması mühüm amillərdən biridir. Bu baxımdan, dilçilikdə xüsusi yer tutan morfolojiya və sintaksisin tədqiqi öz aktuallığını bu gün də saxlamaqdadır. Hamıya məlumdur ki, mətn insanlar arasında kommunikativ funksiya yerinə yetirir. Bu vaxt dilin bütün səviyyə vahidləri iyerarxik şəkildə bir-biri ilə məqsədyönlü şəkildə birləşərək mətnin formalaşmasına şərait yaradır. Məhz bu baxımdan da mətnin informasiya strukturunun araşdırılması və onun təməlini təşkil edən morfoloji və sintaktik vasitələrin təhlili mühüm məsələlərdən biridir. Müasir linqvistikanın aparıcı istiqamətlərindən biri, mətnin linqvistikasıdır.

Təqdim edilən dissertasiyada biz, müasir ingilis dilində mətnin informasiya strukturunda qrammatikanın rolu barədə araşdırmalar aparırıq. Bu baxımdan mətnin informasiya strukturunda morfoloji və sintaktik vasitələrin rolu, onların işlənmə qaydaları, cümlədə yeri və vacibliyi təhlil olunur.

İngilis dilində istər morfoloji, istərsə də sintaktik vasitələrin tədqiqi böyük tarixi keçmişə malikdir. Eyni zamanda bu elementləri əhatə edərək ingilis dilinin qrammatikası müxtəlif prizmalardan

araşdırılmışdır. Tədqiq edilmiş mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, ingilis dilində morfoloji elementlər və sintaktik vasitələr funksional dilçilik baxımından təhlilə cəlb olunur. Məlum olduğu kimi, funksional dilçiliyi digər linqvistik istiqamət və nəzəriyyələrdən fərqləndirən əsas cəhət onun dildən istifadə metodologiyasına (usage-based methodology) əsaslanmasıdır. Bu baxımdan da mövzuda mətnin informasiya strukturu funksional dilçiliyin əsas bölməsi kimi araşdırılaraq, mətn daxilində morfoloji elementlər olan artikl, ədat və zərfin, sintaktik vasitələr kimi söz sırası, söz sırasının kəskin pozulması hadisəsi olan inversiya, sintaksis və ellipsisin tutduğu mövqe və işlənmə dərəcələri və halları sistemli şəkildə təhlil olunur. Mövzunun işlənmə dərəcəsinə gəldikdə isə, bu mövzu sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilməmişdir. Mətnin informasiya strukturu istiqamətində ən çox tədqiqat xarici dilçilikdə M.A.K.Həliday, V.Matezius və s., Azərbaycan dilçiliyində isə A.Məmmədov, F.Allahverdiyeva, M.Mahmudov və başqaları tərəfindən aparılmışdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Məlum olduğu kimi ingilis dilçiliyində mətnin informasiya strukturu geniş şəkildə araşdırılmış və müxtəlif qrammatik elementlərin mətnin informasiya strukturunun formalaşmasında rolu tədqiq olunmuşdur. Aparılan tədqiqatın obyektı müasir ingilis dilində mətnin informasiya strukturudur. Mətn insanlar arasında kommunikativ funksiya yerinə yetirir və onun informasiya strukturunun formalaşması zamanı bütün səviyyə vahidləri bir-birilə məqsədyönlü şəkildə birləşərək buna şərait yaradırlar. Tədqiqatın predmeti mətnin informasiya strukturunun formalaşmasında iştirak edən müxtəlif qrammatik vasitələrin rolunun araşdırılmasından əldə edilən nəticələrin ümumiləşdirilərək sistemləşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri Tədqiqat işinin məqsədi müasir ingilis dilində mətnin informasiya strukturunda qrammatikanın, eləcə də morfoloji və sintaktik vasitələrin rolunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- ingilis dilində tema və rema anlayışlarının təhlili;

– ingilis dilində funksional dilçiliyin əsas anlayışlarından biri olan mətnin informasiya strukturunda qrammatikanın tarixi mənbələrə əsasən araşdırılması;

– ingilis dilində mətn daxilində cümlələrin məna etibarlı ilə tam şəkildə düzgün başa düşülməsi üçün morfoloji elementlərin rolunun müəyyən edilməsi;

– cümlədə artiklin yerinin müəyyən edilməsi;

– cümlədə zərfin funksiyaları, quruluşu və morfoloji cəhətdən bölgüsü;

– ədatlar və onların mətn daxilində tutduğu mövqə;

– ingilis dilində söz sırası və cümlə daxilində söz sırasının əhəmiyyətliyi;

– ellipsis və onun mətn daxilində funksiyaları;

– mətnin informasiya strukturunda sintaksis.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat zamanı qədim və müasir ingilis ədəbi dilin müxtəlif dövrlərinə dair yazılı bədii mətnlərdən, tarixi mənbələrdən və elmi jurnallardan mənbə kimi istifadə edilmişdir.

Tədqiqat və təhlillər zamanı linqvistik təsvir metodu, müqayisəli metod, cümlənin struktur semantik təhlili metodlarından istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

– Mətnin informasiya strukturunun tədqiqi bütövlükdə mətn tədqiqatlarının əsas hissələrindən birini təşkil edir. Belə ki, mətnin informasiya strukturu ilə bağlı araşdırmalarda mətnin informasiya və tematik quruluşu, tema/rema, vurğulanan /vurğulanmayan, yeni / köhnə, mətnin informasiya strukturunun interpretasiyası kimi məsələlər ön plana çıxır.

– İngilis dilini öyrənənlərə mətnləri təhlil etmək və öz kompozisiyalarını hazırlamaq və inkişaf etdirmək üçün tema və rema quruluşundan istifadə etmək tövsiyə olunur. Bu baxımdan da tema və rema anlayışlarının geniş təhlili məqsədyönlüdür.

– Müasir ingilis dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının əsas ifadə vasitəsi artikl hesab olunur. İngilis dilində nitq hissələri arasında artiklin statusu mübahisəlidir və bir çox müəlliflər tərəfindən müxtəlif şəkildə izah edilir.

– Bəzi tədqiqatçılar mətnin informasiya quruluşunda ədatların yerləşdirilməsinin ilk növbədə sintaktik xüsusiyyətlər ilə təyin olunduğunu güman edirlər, digərləri semantik xüsusiyyətlərin əhəmiyyətini vurğulayırlar, yerdə qalanları isə ədatların yerləşdirilməsini ilk növbədə praqmatik xüsusiyyətlər baxımından izah edirlər .

Tədqiqatın elmi yeniliyi Tədqiqatın yeniliyi ondadır ki, bu iş Azərbaycan dilçiliyində müasir ingilis dilində mətnin informasiya strukturunda qrammatikanın rolunun struktur semantik təhlilinə həsr edilmiş ilk tədqiqat əsəridir. Dissertasiya yalnız qədim və müasir ingilis dilində mətnin informasiya strukturunda qrammatikanın rolunu araşdırmır, həm də mətn daxilində morfoloji və sintaktik vasitələrin ayrı-ayrılıqda təhlilini göstərir. Bu elementlərin hər birinin yaranma tarixi, inkişaf yolu, daxili formaları müəyyənləşdirilmiş və sistemli şəkildə araşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya ingilis dilinin öyrənilməsi və müxtəlif istiqamətlərdə istifadəsi üçün nəzəri və praktik cəhətdən əhəmiyyətlidir. Tədqiqatın nəticələrindən ingilis dilinin qrammatikasına dair əsərlərin yazılması zamanı istifadə edilə bilər. Eyni zamanda bu mövzu ilə əlaqəli problemlərin araşdırılmasında istifadə oluna bilər.

Aparılan araşdırma, əldə edilmiş nəticələr mühüm qrammatik səciyyə daşdığı üçün müddəa və nəticələrdən ingilis dili ilə bağlı fənlərin tədrisində də istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas məzmunu müxtəlif elmi məcmuələrdə nəşr olunmuş məqalələrdə öz əksini tapmışdır. Tədqiqatın nəticələri barədə elmi konfrans və seminarlarda məruzə edilmişdir. Çap olunmuş məqalələr dissertasiyanın məzmununu tam əhatə edir. Mövzu ilə əlaqədar Azərbaycanda və xaricdə müəllifin məqalə və tezisləri çap edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Azərbaycan Universitetinin Xarici dillər kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından

ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi – 5 səhifə, 8505 işarə, I fəsil – 37 səhifə, 69534 işarə, II fəsil – 42 səhifə, 79647 işarə, III fəsil – 30 səhifə, 56345 işarə, Nəticə – 2 səhifə, 3859 işarədir. Dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla 217890 işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqat metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobeasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın I fəslə **“Mətnin informasiya strukturu və qrammatik təkamül”** adlanır.

Fəslin birinci paragrafı **“Mətnin informasiya strukturu funksional dilçiliyin əsas anlayışlarından biri kimi”** başlığı altında verilir.

“Mətnin informasiya strukturunun tədqiqi bütövlükdə mətn tədqiqatlarının əsas hissələrindən birini təşkil edir”¹.

Belə ki, mətnin informasiya strukturu ilə bağlı araşdırmalarda mətnin informasiya və tematik quruluşu, tema/rema, vurğulanan /vurğulanmayan, yeni/köhnə, mətnin informasiya strukturunun interpretasiyası kimi məsələlər ön plana çıxır. İnformasiya strukturu sahəsində tədqiqatlara əsasən qeyd etməliyik ki, mətnin informasiya strukturu funksional dilçiliyin başlıca tədqiqat obyektinə olmuşdur.

İnformasiya strukturu hələ Praqa dilçilik məktəbinin gətirdiyi tema və rema, daha sonralar isə vurğulu və vurğusuz, eləcə də digər terminlərdən istifadə olunaraq adlandırılan iki qütbün qarşılaşdırılmasına əsaslanır.

Mətnə dair fikir və araşdırmaların tarixini iki rəsmi dövrə ayıra bilərik: birinci dövrə F.De Sössür tərəfindən *“langue and parole*

¹ Əsgərova, B.A. Mətnin informasiya strukturu// – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2020. № 8, – s. 58.

dixotomiya”sının tətbiqi ilə başlayır. Birinci dövr F.De Sössürün fransız dilli ardıcılılarının araşdırmaları ilə yanaşı, ingilis dilli linqvistik əsərləri ilə də xarakterizə olunur. Z.S.Hərrisə görə, “*diskurs*” əsasən “*mətn*” ilə yanaşı cümlədən daha böyük bir dilin müəyyənləşdirilməsi üçün istifadə olunurdu”².

“*Diskurs tədqiqatlarında mətnin rolu və əhəmiyyəti ilə bağlı fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, yalnız dilçilər deyil, bəzi filosoflar da mətni semiotik baxımdan diskursun vacib elementi hesab edirlər*”³. Mətn dilçiliyində qarışıqlığın müəyyən bir elementi N.E.Enkvist tərəfindən aydınlaşdırıldı: “*diskurs mətn + kontekst deməkdir, burada kontekstdə situasiya hissəsi var*”⁴.

Situasiya standartı ekstralingvistik konteksti müşahidə edir və mətnin ona uyğunluğunu qiymətləndirir. Əgər mətn əlaqəli bir qurum meydana gətirən bütün ünsiyyət vasitələrinin cəmi hesab olunursa, o zaman onu mövzu ilə əlaqəli sabit linqvistik, morfoloji və qrafik xüsusiyyətlərə malik olan və sosial ünsiyyət, mədəni funksiyaları yerinə yetirən bir neçə əlaqəli cümlə birləşmələri olan ünsiyyət vahidi olaraq görə bilərik.

Mətn kateqoriyası cümlə xaricində olan mövzuları əhatə etdikcə, mətn əlaqəsi, mətnin funksional perspektivi, mətndə informasiyaların paylanması və mətnin pragmatikası kimi məsələlər ortaya çıxır. Leksik təkrarlamalar, formal qrammatik elementlər (artikllər, ədatlar, bağlayıcılar və s.), fikirlərin inkişafı (tema, rema) ən vacib dil amillərindəndir.

İnsanlar danışqda və ya yazıda dinləyicilərin və oxucuların əlaqələndirdikləri və şərh etdikləri bir mətn ortaya çıxarırlar. “*Mətn termini hər hansı bir mühitdə, bu dili bilən bir kəs üçün mənalı olan hər hansı bir dil nümunəsinə aiddir, mətni kontekstdə dilin fəaliyyət göstərməsi üçün xarakterizə edə bilərik*”⁵. Dil ilk növbədə məna vermək üçün bir qaynaqdır, buna görə mətn kontekstdə məna vermək prosesidir.

² Harris, Z.S. Structural Linguistics. / Z.S.Harris. – New York: – 1967. – p.98

³ Demille, N. General’s daughter. / N.Demile. – Warner Books, – 1993. – p.111

⁴ Enkvist, N.E. Connexity, interpretability, Universe of Discourse, and Text Worlds./ N.E.Enkvist. – New York: Walter de Gruiter, – 1989. – p.372

⁵ Chomsky, N.A. Aspects of the Theory of Syntax. / N.A.Chomsky. – Cambridge: MIT Press, – 1965. – p.214

Mətn zəngin, çox yönlü bir fenomendir ki, bu da müxtəlif mənalarda işlənir. Bu bir çox fərqli baxımdan araşdırıla bilər. *“Mətnə əsasən iki aspekti fərqləndirə bilərik: birincisi bir mətnə obyekt olaraq öz tərəfində, digəri isə, mətnə başqa bir şeyi tapmaq üçün bir vasitə kimi diqqət yetirmək”*⁶. Bir obyekt olaraq mətnə diqqət yönəldikdə belə suallar meydana çıxır: mətn nə deməkdir?, mətn hansı funksiyanı daşıyır? Mətnə alət olaraq diqqəti yönəldən qrammatistlər mətnin danışıldığı və ya yazıldığı dil sistemi ilə əlaqəli nə demək olduğu ilə maraqlanırlar. Mətn linqvistik təhlil üçün istifadə olunan informasiya vasitəsidir, qrammatikanın bütün təsvirləri mətnə əsaslanır. Ənənəvi olaraq bu əsasən təsvir olunan növün virtual mətni olub, təsvir kateqoriyasını göstərmək üçün qrammatistlər tərəfindən hazırlanmış nümunələrdir. O zaman mövcud olan yeganə həqiqi mətn yazılı mətn idi və O.Yesperson kimi bəzi ingilis dilinin görkəmli qrammatistləri yazılı mətnlərdən informasiya mənbəyi kimi yararlandılar.

I fəslin ikinci paragrafı *“Tema-rema, yeni-köhnə, vurğulanan /vurğulanmayan”* adlanır.

M.A.K.Həlidəyə görə, tema və remanın tədqiqi, Sistemli Funksional Dilçiliyin əsas funksiyasından təhlil edən sistematik dilçilikdən qaynaqlanır.

Tema və rema terminlərinin tərifinə başlamazdan əvvəl onların mənşəyini qeyd etmək lazımdır. Bu termin cütlüyü haqqında Praqa məktəbindəki V.Matezius və digərlərinin tədqiqat işləri, informasiya quruluşunu öyrənmək üçün ilk sistemli cəhdə geniş informasiya verildiyini bildirirlər. Matezius temanı təsvir edərək qeyd edir ki: *“o, müəyyən bir vəziyyətdə məlum olan və ya ən azı açıq olan və natiqin davam etdiyi şeydir”*⁷. Tematik quruluş kimi tanınan bu quruluş, bir cümlə daxilində də informasiyaların paylanmasını təqdim edir. İnformasiya cümlənin iki hissəsinə, yəni “tema və rema” bölmələrinə ayrılmışdır. Tema və rema müxtəlif meyarlara görə müəyyən

⁶ Chafe, W. Discourse: an overview in W. Bright. / W.Chafe. – New York: Oxford University Press, – 1971. – p.3

⁷ Mathesius, V. Syntactic and FSP Aspects of the Existential Construction in Norwegian / V.Mathesius. – Charles University: Carolinian Press, – 2019. – p.106

edilmişdir: Tema “*mesajın başlanğıc nöqtəsi*”⁸ və “*mətn yönləndirici*”⁹ kimi mesajın təfsiri üçün bir çərçivə təmin edir. Temanın bu ikili xüsusiyyəti, mətnin başa düşülməsi üçün bələdçi kimi faydalılığına dair fərziyyələrin formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Tema adətən tanış və ya köhnə informasiyaları ehtiva edən bir parametr təqdim edir. Qəbulu mesajın qalan hissəsi – rema izləyir. Rema, temanın hazırlandığı cümlənin ikinci hissəsidir. Mübahisənin gedişatını izləmək üçün yeni informasiyalar, ya da rema, əvəzsizdir. Tema və rema bir cümlədə fərqli mövqelərdən tanına bilər: tema əvvəl baş verir, ardınca rema.

İngilis dilində tema ümumiyyətlə, cümlənin başlanğıcını verir və sonunda rema görünür. Cümlədə tema və rema ünsiyyət tələb olunan informasiyadan asılı olur. Bu iki cümləni nümunə göstərə bilərik.

1. The P1 flies from Washington to Chicago. P 1 Vaşinqtondan Çikaqoya uçar.

2. The plane from Washington to Chicago is called the P1. Vaşinqtondan Çikaqoya uçan təyyarə P1 adlanır.

Birinci cümlədə tema P1-dir. Oxucu P1 ilə tanış oldu, ancaq hara getdiyini bilmir və buna görə də ona danışmaq lazımdır. Belə informasiyalar rema adlanır. İkinci cümlədə tema “The plane from Washington to Chicago”dur. Oxucu Vaşinqtondan Çikaqoya gedən bir təyyarə yolu olduğunu bilir, amma nə adlandırıldığını bilmir, beləliklə “P1” ikinci cümlənin remasıdır.

M.A.K.Həlidəyin nəzəriyyəsində deyildiyi kimi, “*Tema cümlənin daxilində yerini müəyyənləşdirən və təyin edən elementdir*”¹⁰. İlkin yerin bir cümlədə çox böyük əhəmiyyəti olduğundan, temanın seçilməsindən asılı olmayaraq oxucuların izlədiyi hər bir informasiya parçasını necə şərh etdiyinə təsir göstərəcəkdir.

Tema mövqeyində verilmiş və ya tanış informasiyalar oxucuların mesajların haradan gəldiyini və haraya getdiyini bilməsi

⁸ Cheng, W.X. The Daoda Jing Commentary of Cheng Xuanying. / X.Wang Cheng. – UK: Oxford University Press, – 2011. – p. 38

⁹ Baskerville, W.M. School grammar/ W.M.Baskerville, J.W.Sewell. – American Book Company, –1903. – p.318

¹⁰ Halliday, M.A.K. Introduction to Functional Grammar. /M.A.K.Halliday. – New York: University of Birmingham, – 2004. – p.53

üçün bir işarə rolunu oynayır. Tema-remə quruluşunda informasiyanın bu cür bölüşdürülməsi vahid yazının uğuruna töhfə verən bir bazadır. Tematikləşdirmə termini yalnız cümlə səviyyəsində deyil, paraqraflarda və bütün mətndə özünü göstərir. Mətn dilçiliyindəki prosodik amillərin mətnin fərqli elementlərinin öyrənilməsinə sintaktik münasibətlərin öyrənilməsinə struktur-semantik analizin tətbiqi kimi izah edilə biləcəyini qeyd etməliyik. Mətnin tema-remə quruluşunun araşdırmalarında bu, açıq-aşkar görünür. Həm cümlə, həm mətn intonasiyaya görə dəyişə bilər. Vurğuların tema-remə dəyişməsi mətnin semantikasının ayrılmaz hissələri arasındakı nisbətini dəyişir, həm də ayrılmazdır. Bu vacib amilin yalnız danışq mətnində aktuallaşdırıla biləcəyi aydındır. Dilçi alimlər mətn hüdudlarını bir sözdən bir neçə cildədək olan əsərlərə qədər uzanan dərəcədə dəyişkən hesab etməyə başladılar. Bu aspektdə aparılan araşdırmaların təhlili mətnin struktur meyarının təbiətinə yanaşmaların olduqca mübahisəli olduğunu göstərir. Bir tərəfdən, mətn cümlələrdən kənar və ya yuxarıda olan bir vahid kimi qəbul edilir və xüsusiyyətləri baxımından bir-birindən fərqlidir, digər tərəfdən mətnin quruluşu ilə bağlı cümlələrin bütövlüyü kimi müəyyən edilir. Mətn müəyyən bir quruluşa malik vahid kimi qəbul edilirsə, deməli, ilk növbədə onun təbiəti də cümlə quruluşundan fərqlənməlidir. Əks təqdirdə, həqiqi bir mətn yox, müxtəlif rəsmi dil elementləri vasitəsi ilə bağlı nitq axını olacaq.

Dissertasiyanın II fəslə **“Mətnin informasiya strukturunda morfoloji elementlərin rolu”** adlanır. Fəslin birinci paraqrafında **“Ədatlar”**dan bəhs edilir.

Mətnin informasiya strukturunda bir sıra morfoloji elementlər, o cümlədən ədatlar mühüm rol oynayır. İllər ərzində dilçilər çoxlu sayda dil obyektlərini ədatlar adı altında toplamağa çalışdılar. Məsələn, ədat əsas söz siniflərindən heç birinə aid olmayan söz və ya ötürülməsi mümkün olmayan hər hansı bir sözdür. Ədat ötürülə bilməyən hər hansı bir söz və bundan əlavə bir birləşmə, ön söz, işarə və ya qovuşma deyil. Göründüyü kimi, “ədatlar” ümumiyyətlə mənfi müəyyən edilmişdir.

“İnsan dili mahiyyətə yaradıcıdır; yetkin natiqlər müntəzəm olaraq başa düşürlər və əvvəl heç eşitmədikləri və istifadə etmədikləri

dil quruluşlarını yaradırlar"¹¹. Ancaq gənc uşaqlar daha az yaradıcıdırlar. Həqiqətən, son bir çox empirik iş uşaqların əvvəlcə çox mühafizəkar öyrənənlər olduğunu göstərir, onlar mühit dilindən istifadə edərək yalnız yerli ümumiləşdirmələr edir və yalnız leksikaya məxsus konstruksiyalar istehsal edir. *"Uşaqlar böyüdükcə onlar daha dərin və geniş şəkildə təhlil və ümumiləşdirməyə başlayırlar ki, bu da onlara daha böyük mücərrəddiyn və çevikliyin qrammatik nümunələrini yaratmaq imkanı verir"*¹². Bir çox dilçilər ingilis feil hissəciklərinin quruluşundan erkən uşaq dilində istifadəni araşdırmışdılar. Bir sıra tədqiqatlar böyüklərin dillərində *"ədatların yerləşdirməsində danışanın ədatı müəyyən bir vəziyyətdə yerləşdirmək qərarına təsir edən dilçilik amillərinin dəyişdiyini"* göstərmişdir¹³.

He looked it up. (Kişi ona baxdı)

He looked up it. (Kişi onu axtardı)

Look up – search, let down-disappoint kimi feil hissəcikləri kimi də tanınan ingilis frazalılı feillərə nəzəri araşdırmalardan semantikalarına qədər sıx dilçilik marağı olmuşdur.

İndiki ədatların daha yaxşı başa düşülməsi üçün əvvəlcə onların diaxroniyasına nəzər salmaq faydalıdır. Müasir İngilis (ModE) frazeoloji feillərdəki hissəciklərin funksiyaları Qədim İngilis dilində (OE) şifahi prefikslərin funksiyalarına uyğundur. OE prefiksləri məkan, idiomatik və ya aspektual, intensiv, mükəmməl və ya tamamlayıcı və ümumiləşdirici funksiyalara malik idi.

D.Denisona görə, *"geniş mənə daşıyan ədatların ilk meydana gəlişi XII əsrdən əvvəl tapılmamışdır"*¹⁴.

D.Denison, *"ədatların prefiksdən postverbal sərbəst buraxılmasına qədər tədricən irəliləməsini üç amillə – prefiks sistemin*

¹¹ Лекант, П.А. Современный русский язык./ П.А.Лекант. – изд Дрофа, – 2000. –с.48

¹² Jackendoff, R. Foundations of Language: Brain, Meaning, Grammar, Evolution./ R.Jackendoff. – Oxford University Press, – 2002. –p.31

¹³ Иванова, И.П. История английского языка. / И.П.Иванова. – М.: Высшая школа, – 1976. – с.78

¹⁴ Denison, D. Research Surveys in linguistics./ D.Denison. – Cambridge: Cambridge University press, – 2010. – p.124

tənəzzülü, ingiliscə söz sıralarındakı dəyişikliklər və ədatların prefiksdən fərqli olaraq tam vurğuya keçirə biləcəyi” ilə izah edirdi¹⁵.

J.Emondsun izah etdiyi kimi, *“prefiksli ədat birləşmələri prefikslərin tez-tez semantik məzmunlarını və bir ədat tərəfindən möhkəmləndirilməsi üçün tələb olunan mücərrəd mənasını itirdiyinə görə baş verir”¹⁶.*

Sonralar, bu birləşmələrdə prefiks atıldı və yalnız ədat saxlandı, *“his tonge i-kut of” – “his tongue cut off”, “Than shal arisen vp a dragoun” – “then shall arise up a dragon”*; cf. with ModE cut off, rise up (no prefix), but also arise (no particle). Nəhayət, prefikslər məhsuldarlığını xeyli dərəcədə itirdilər və Orta ingilis dilində leksikləşdirilmiş hallarla məhdudlaşdılar (MidE). ModE-də qalan prefikslər bəzən ayrıca morfem kimi hiss olunmur, begin, become.

J.Emondsa görə orta ingilis dili ədatlarını aşağıdakı üç semantik kateqoriyaya bölmək olar:

“1. Ədəbi – ədatın məkan mənasına malik olması;

2. Aspektiv – Ədatın feilə bir növ aspekt mənası əlavə etməsi;

3. Məcəzi – ədatların mənası. Bu mənanı onun tərkib hissələrindən çıxarmaq olmur. Bu eyni semantik təsnifat qədim və müasir ingilis dili prefikslərinə aiddir”¹⁷. Bu gün ədatlar ingilis lüğətinin mühüm hissəsini təşkil edir. *“Yeni ədatlar yaranır, köhnələri isə yeni mənalar əldə edirlər”.* *“Ədatları feil və ön sözlərin sərbəst birləşmələrindən, həmçinin feil və zərf sərbəst birləşmələrindən fərqləndirmək lazımdır. Hər üç növ birləşmə ümumiyyətlə bir-birinə bənzəyir”¹⁸.*

Buna baxmayaraq, müvafiq birləşmələr fonetik, semantik, sintaktik və stilistik cəhətləri ilə fərqlənir. Bu xüsusiyyətlər tez-tez verilmiş birləşmənin ədat olub olmadığını müəyyən etmək üçün diaqnostik meyarlar kimi istifadə edilmişdir.

¹⁵ Denison, D. Research Surveys in linguistics./ D.Denison. – Cambridge: Cambridge University press, – 2010. – p. 47

¹⁶ Emonds, J. Evidence that indirect object movement is a structure-preserving rule // Foundations of language, 1972. 8, – p.546

¹⁷ Yənə orada, – s. 548

¹⁸ Иванова, И.П. История английского языка. / И.П.Иванова. – М.: Высшая школа, – 1976. – с.78

Semantik olaraq, ədatlar homojen bir qrup təşkil etmir. Ədatların semantik xüsusiyyətləri onların sintaktik davranışlarına da təsir göstərir. Ədatların müxtəlif semantikasını onların müxtəlif semantik təsnifatlarına səbəb olmuşdur. C.O.Freyzer sistemli və məcazi, M.Selse Mursiya, Lərsen-Frimən idiomatik, ədəbi və aspektual, R.Cekendof aspektual, idiomatik, birbaşa ədatları fərqləndirmişdilər.

Sintaktik və semantik amillərlə yanaşı, praqmatik amillər də mətnin informasiya quruluşunda ədatların yerləşdirilməsinə təsir göstərir. Bir sıra tədqiqatlar ədatın mövqeyini vasitəsiz tamamlığın informasiya statusu ilə dəyişdiyini göstərir. Əgər tamamlıq verilmiş və ya müəyyən edilə bilən informasiyanı ifadə edərsə, ədat ona əməl etməyə meyllidir.

II fəslin ikinci paraqraf "**Artikllər**" adlanır. Mətnin informasiya strukturunda ədatlarla yanaşı artikllər də mühüm rol oynayır. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində artikl adlı qrammatik forma mövcuddur. Artikl əsasən ismin əlamətidir. İngilis dilinin nitq hissələri sistemində isim, məlum olduğu kimi, artikl ilə müşayiət olunur – müəyyən (the) və ya qeyri-müəyyən (a,an) artiklləri. Artiklin qrammatik mənası və dildə işlənməsi problemi iki əsas nəzəriyyə ilə təmsil olunur; onlardan biri artiklin isimlə birləşməsinə ismin analitik forması hesab edilir, digəri artikli yardımçı nitq hissəsi kimi təsnif edir və artikl həm də ismə xüsusi növ birləşmə kimi yanaşır. Analitik forma nəzəriyyəsinin nümayəndələri bununla da artikli analitik formanın köməkçi hissəsi ilə eyniləşdirirlər. Bu fikrin lehinə əsasən aşağıdakı arqumentlər irəli sürülür: artikl ismin morfoloji göstəricisidir; leksik mənası yoxdur. Bu arqumentlər kifayət qədər ciddidir; lakin onlar kifayət qədər inandırıcı görünmür. Artikl adın morfoloji göstəricisi olsa da və onun dildə əsas formal məqsədi bu olsa da, hələ də adla birlikdə, məsələn, feilin analitik forması kimi ayrılmaz vahid təşkil etmir. İlk növbədə ad təyinedicidir, yəni onunla ad arasında, analitik formanın komponentləri arasında qeyri-mümkün olan sintaktik əlaqə vardır.

Artikl əvəzliliklə əvəz oluna bilər: təyinedici artikl – işarə əvəzlilikləri ilə *this, that*, qeyri-müəyyən artikl – some əvəzliyi ilə. Bundan əlavə, artiklin əslində leksik mənası olmasa da, onun öz

grammatik mənası və hətta mənaları vardır. Bu əsasda onu həm birləşmənin tərkib hissəsi, həm də funksional nitq hissəsi kimi qəbul etmək düzgün görünür.

Artikllərin sayı ilə bağlı fikirlər müxtəlifdir. Son illərdə üç növ artıkl nəzəriyyəsi geniş yayılmışdır: müəyyən, qeyri-müəyyən və sözdə sıfır (artiklin olmaması). Sıfır artıkl nəzəriyyəsi, əlbəttə ki, sıfır morfemli nəzəriyyəsi ilə birbaşa bağlıdır. Bununla belə, sıfır artiklin, yəni onun sıfır göstəricisinin mövcudluğunu tanımaq mümkündür, o halda ki, artıkl ayrıca söz kimi deyil, morfem kimi nəzərə alınır, yəni əslində flektiv və törəmə şəkilçilərlə ismin struktur tərkib hissəsidir. Bu, komponenti sərbəst hərəkət edən və semantik mənalı sözlə əvəz edilə bilən analitik sözün mövcudluğu kimi tanımaq olardı. Lakin sonra leksik cəhətdən tam sözün köməkçi nitq hissəsinin bu və ya digər sözü ilə hər hansı birləşməsini analitik söz hesab etmək mümkün olur, məsələn, ismin ön sözlə birləşməsini: *the intensity of the storm – fırtınanın şiddəti*. Tamamilə aydındır ki, belə bir şərhlə bütün formal meyarlar sadəcə olaraq nəzərə alınmır və söz quruluşu anlayışının özü, eləcə də grammatik kateqoriyalar qeyri-sabit və formasız olur.

Artıkl funksiyalı sözlər arasında xüsusi yer tutur. Funksional söz nominativ funksiyadan məhrum olan sözlərin struktur-semantik növüdür, lakin artikllərin fərqləndirici xüsusiyyəti onların əvəzlik mənşəli sözlər olması, əvəzliyin özünün isə ən çox yayılmış söz olmasıdır. İngilis artiklinin fərqli xüsusiyyəti onun təkə halla deyil, həm də cinslə əlaqəli olmasıdır. Deyə bilərik ki, artıkl addan daha müstəqildir, bu da onun semantik strukturunu, eləcə də nitqdə funksional istifadə imkanlarını xeyli zənginləşdirir və genişləndirir.

İngilis dilində artikllər isimlər üzərində bir növ “etiket” rolunu oynayır və ya oxucunun bu və ya digər artıkl ilə işarələnmiş ismə necə münasibət göstərməli olduğunu aydınlaşdırır. Artiklin əsas məqsədi ondan sonra gələn temanı və ya remanı birbaşa göstərməkdir. Yəni müəyyən artıkl temanı, qeyri-müəyyən və ya sıfır artıkl isə remanı bildirir. Başqa sözlə, artikllər o sözlərə əlavə məna çalarları verən ipuculardır ki, onları müşayiət edən artıkl olmadan birmənalı başa düşülə bilər. Əgər cümləni bloklara bölmək bizə

əlaqələrin əsas strukturunu verirsə, o zaman artikkelər ayrı-ayrı əlaqələr kateqoriyalarının aydınlaşdırılması rolunu oynayır.

Artikkelər mətnin ahəngdarlığını və onun məzmun-struktur bölgüsünü həyata keçirmək vasitəsidir. Mətn sintaktik vahidləri bütövlükdə mənalı şəkildə birləşdirən mütəşəkkil nitq seqmentidir. Artıql nitqin xidmət hissəsidir və bu xidmət funksiyası ayrı-ayrı isimlərdən başlayaraq mətnlə bitən bütün səviyyələrdə həyata keçirilir. Artikkelər qrammatik strukturların formal elementləri deyil. Hər hansı strukturların tərkibində bu və ya digər artiklin üstünlük təşkil etməsi onların mənalı uyğunluğu ilə izah olunur. Qədim ingilis dilinin nominal sisteminin inkişafında mühüm hadisə artikkelərin yaranması olmuşdur. 13-cü əsrdə işarə əvəzliyinin paradiqması iki formada məhdudlaşdı: *that* 'that' və *thos* 'those'. Qədim ingilis dilində qeyri müəyyən artıql "one" (bir) sözündən yaranmışdır. *"Artıql" (fransızca artıql, lat. Articulus-dan) dildə xidməti söz və ya affiks kimi görünən və kateqoriyanın (nominal) müəyyənlik-qeyri-müəyyənliyini ifadə etməyə xidmət edən qrammatik elementdir, yəni. istinad növüdür"*¹⁹.

İngilis dilinin tarixi qrammatik inqilabın tarixidir. Qədim ingilis dili Hind-Avropa tipli bir dil idi, yəni belə ki, qrammatik münasibətlər ilk növbədə fleksiya yolu ilə ifadə olunur – sözün formasının dəyişməsi, məsələn, isim və sifətlərin tənəzzülü və ya feillərin təsriflənməsi. İki yüzdən çox müasir qaydasız feil keçmiş dövrlərdən günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Lakin müxtəlif dialektlərin qarşılıqlı təsiri və tələffüzün dəyişməsi bu sistemin tədricən öz funksionallığını itirməsinə və əsas etibarilə dağılmasına səbəb olmuşdur. Bununla paralel olaraq, qrammatik sistemin yeni elementlərinin inkişafı baş verdi: bəzi ifadələr və xüsusi mənalı sintaktik konstruksiyalar analitik (yəni bir neçə elementdən ibarət) qrammatik strukturların ayrılmaz formasını və yenidən düşünülmüş, ümumiləşdirilmiş məzmununu əldə etdi.

Tarixən ingilis dilində artiklin rolu nitqdə nitq hissələrinin ayrılması və təyin edilməsi olmuşdur. Hal şəkildələrinin zəifləməsi və bunun nəticəsi olaraq qrammatik mənalardan analitik yaranma

¹⁹ Khaimovich, B.S. A Course in English Grammar. / B.S.Khaimovich, B.I.Rogovskaya. – M.: Высшая школа, – 1967. – p.99

yollarına mərhələli keçid müəyyən kontekstdə nitq hissələrini müşayiət edən artikllərin rolunu gücləndirdi. Müasir ingilis dilində artikllərin variativ istifadəsi bir sıra səbəblərdən asılıdır. Məsələn, şeir formaları, nəğmələrin mətnləri öz xüsusi qaydalarına tabe olurlar, tələb olunduqda cümlənin qrammatikasını pozmaq məcburiyyəti yaranır, artikli götürmək və ya əlavə etmək tələb olunur. Sayılan və sayıla bilməyən isimlərlə artikllərin istifadəsi qaydalarının tam vurğulanmasına baxmayaraq, nitqdə kontekstdən asılı olaraq artikllərin variativ işlədilməsi nəzərə çarpır. A.B.Kostromin qeyd edir ki, *“ismin sayılan və ya sayıla bilməyən olması hansı faktorun – leksik mənanın, qrammatika və ya sintaksisin üstünlük təşkil etməsindən asılıdır”*²⁰. Bəzən elə nümunələrlə rastlaşırıq ki, bu və ya digər kontekstdə artikllərin işlənməsi və ya buraxılması səbəblərini dilin müasir qaydaları və normaları əsasında izah etməkdə çətinlik çəkirik. Artiklin təbiətinin və funksiyalarının müəyyənləşdirilməsinə çoxsaylı tədqiqatların həsr olunmasına baxmayaraq, onun ingilis dilində istifadəsi üçün bəzi suallar birmənalı cavab almadı. Beləliklə, ingilis dilində artiklin statusu ilə bağlı sual tam mənalı cavab almayıb. Müasir müəlliflərin əksəriyyəti artikli isimlə köməkçi rol oynayan müstəqil nitq hissəsi hesab edirlər.

II fəslin üçüncü paragrafi *“Zərflər”* adlanır.

Mətnin informasiya strukturunda morfoloji elementlərin rolu haqqında bəhs edərkən zərflərin rolunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. İngilis dilində zərflərin digər nitq hissələri ilə yaxınlaşması məsələsi elm adamlarını uzun müddət düşündürən məsələlərdən biri olmasına baxmayaraq onun öyrənilməsi hələ də kifayət qədər maraq doğurur, çünki bu məsələ ilə bağlı araşdırmalar əsasən fraqmentar xarakter daşımış, yalnız ayrı-ayrı məqamlar araşdırılmışdır. V.M.Baskervill və L.V.Sevel *“İngilis dilinin qrammatikası”* kitabında zərfləri *“feillərlə işlənən sözlər”* adlandırırlar²¹. Bu sözlər feillərlə işlənərək müxtəlif cəhətdən izah edilirlər. Cümlə daxilində əvvəlcə hərəkət feillə ifadə edilir, sonra isə zərf bu feilə qoşularaq

²⁰ Костромин, А.Б. Классификация неисчисляемых существительных в английском языке// – Москва: Теория языка, – 2017. №3, – с. 614.

²¹ Baskervill, W.M. School grammar/ W.M.Baskervill, J.W.Sewell. – American Book Company, – 1903. – p.18

onun zamanını, yerini və tərzini və sairəni müəyyən edir. Zərflər təkcə feilləri müəyyən etmir, həm də onların çoxu sifətləri və digər zərfləri də müəyyənləşdirir. Con Estvud “Oxford Practice Grammar” kitabında yazır ki: “zərflər –ly suffiksi ilə düzələn sözlərdir, sözün kökü fel ya da vəziyyətdən asılı olaraq sifət ola bilər”²². V.M.Baskervil və L.V.Sevel zərfləri təhlil edərkən onları iki qrupa bölürlər: “1) Sözlərin mənasına görə, 2) Cümlədə işlənmə yerinə görə”²³. Sözlərin mənasına görə onlar zərfləri zaman, tərz, dərəcə, kəmiyyət və təsdiq növlərinə bölürlər. Cümlədə işlənmə yerinə görə isə sadə və bağlayıcı (conjunctive) zərflərə bölürlər.

Koheziyanın eksplisit vasitələri arasında mətnin inteqrasiyasına xidmət edən sifət və zərf hesab olunur. Mətnin xətti yerləşdirilməsinə anaforo-kataforik cəhətdən baxılır, lakin mətnin vertikal modeli mətnin retrospektiv-prospektiv strukturu ilə əlaqəlidir. Demək, kataforanın signalına *now, tomorrow, soon, then, probably, enough* kimi zərflər xidmət edir. M.A.K.Həllidey və R.Hasana görə “*işarə zərfləri olan there – here, then – now və işarə əvəzlilikləri arasında oxşarlıqlar var: this – that. Belə ki, onlardan istifadə edərkən danışan obyektə ona yaxınlıq şkalasına görə istinad edərək identifikasiya edir*”. “*Müvafiq olaraq, there, that, then uzaqlıq bildirirlər, here, this, now – isə məkan və zaman cəhətdən yaxınlıq bildirirlər. There, then məkan və zamana istinadən anaforik məna kəsb edir, then isə “at the time just referred to” ifadəsini bildirir*”²⁴. Qeyri-müəyyən zərflər olan *never, no more, ever*, kontekstdən asılı olaraq, gələcək və keçmiş zamanın qarşı qarşıya qoyulması baxımından anaforik və kataforik cəhətdən yönələ bilərlər. “*His mates at the factory said Chrisite was only eleven pence – ha’penny in the shilling, and had been ever since the war; but like the management, they tolerated him, because he was able-bodied and harmless, and for most of the time – except on the occasion when this building urge came over him this answerable obsession to find*

²² Eastwood, J. Oxford Practice Grammar / J.Eastwood. – Oxford: “Brill” Press, – Vol.3.– 1999. – p.24

²³ Baskervill, W.M. School grammar/ W.M.Baskervill, J.W.Sewell. – American Book Company, –1903. – p.87

²⁴ Halliday, M.A.K. Approaches to lexical cohesion. / M.A.K.Halliday, R.Hasan. – Amsterdam: John Benjamins publishing Company, – 1976. – p.292

Tommy Flynn, the pal he had not seen since the night their ship was blown from them. And then he would leave the little house on Cressley common where he lived with his widowed mother and go down into the town to search."²⁵ – *"Onun fabrikdəki yoldaşları dedilər ki, Kristi həddindən artıq əsəbi idi və müharibədən bəri o bu vəziyyətdə idi; lakin rəhbərlik kimi, onlar da ona dözürdülər, çünki o, onların gəmisinin onlardan uzaqlaşdığı vaxtdan bəri görmədiyi rəfiqəsi Tommy Flynn-i tapmaq üçün bu cavabdehlik vəsvəsesinin başına gəldiyi hallar istisna olmaqla, sağlam və zərərsiz idi. Sonra o, dul anası ilə birlikdə yaşadığı Krestey-dəki kiçik evi tərk edib axtarış etmək üçün şəhərə enəcəkdə".* Verilmiş mətndə "ever və then" zərfləri retrospektiv yönümlüdür (had been ever since). "Ever" zərfləri Kristi və onun tanışının müharibədən əvvəl münasibətlərinin necə olduğunu göstərir, baxmayaraq ki, "ever" sol tərəfli əlaqəni təmin edir, müvafiq nümunədə bu zərf özündə ikiqat yük daşıyır: Kristi və ətrafındakıların hal-hazırda münasibətlərini bildirir. Qeyri-müəyyən artikl olan "ever", kontekstdən asılı olaraq, indiki zamanın keçmiş və ya gələcək zamanla qarşı qarşıya qoyulmasında retrospektiv və prospektiv yönümlüdür. Then, hadisələrin ardıcılığını göstərərək anafirik funksiya yerinə yetirir.

Dissertasiyanın III fəslində **"Mətnin informasiya strukturunda sintaktik vasitələrin rolu"**ndan bəhs olunur.

Bu fəslin birinci paraqrafı **"Söz sırası sintaktik və mətn hadisəsi kimi"** adlanır.

Dil qrammatik quruluşa malik olan ünsiyyət vasitəsidir. Qrammatik quruluş və bağlar olmadan dildəki sözlər, söz birləşmələri, cümlələr bir-birinə bağlanmır və nəticədə də bitmiş bir fikir ifadə olunmur. Ona görə də hər bir dildə sözlər, söz birləşmələri və cümlələr qrammatik cəhətdən bağlanmalı, quruluşun ixtiyarına keçərək ona yiyələnməli, həmçinin malik olduğu qrammatik quruluşun bütün əlamətlərini də daşmalıdır. *"Demək olar ki, qrammatik quruluş dilin əsas sistemini təşkil edir və dildə olan əsas*

²⁵ Barstow S. The Search for Tommy Flynn Текст. / S.Barstow // Modern English Short Stories. – Moscow: Progress Publishers, – 1978. – p. 41

proses və hadisələri ifadə edir, nizama salır”²⁶. Lap qədimdən tədqiqat metoduna görə formal, psixoloji və məzmun sintaksisini fərqləndirirdilər. Formal sintaksis cümlənin formal əlamətlərini aşkar edirsə, psixoloji metod cümlənin düzülməsini, ruhi proseslərin ifadəsi kimi qəbul edirdi, məzmun sintaksisi isə danışıqda cümlənin yerinə yetirdiyi funksiyaları öyrənirdi. Belə ki, məqsəddən asılı olaraq tarixən sintaksisin təsviri, tarixi-müqayisəli və izahedici növlərini fərqləndirirdilər. XIX-XX əsrlərdə dilçilikdə geniş yayılmış tarixi-müqayisəli metod fonologiya və morfologiyaya daha çox tədqiq etmiş, sintaksislə bağlı olan problemlər isə demək olar ki, elmi tədqiqat işlərindən kənar qalmışdı. Vaxt keçdikcə sintaksisə olan maraq artmış və dilçilər onun problemləri ilə daha ətraflı məşğul olmağa başlamışdılar.

“Sintaksis (*yun. syntaxis*) — *grammatikanın* bir şöbəsidir. Sintaksis *söz birləşmələri, cümlə və mətni öyrənir*”²⁷. Sintaksis sözü qədim yunan dilində birləşmə, tərtibat deməkdir. Sintaksis sözü dilin sintaktik quruluşu və dilin sintaktik quruluşundan bəhs edən elm mənalarda işlənir. Dilçilik tarixində sintaksisə aid ilk informasiyalara Qədim Hind dilçiliyində rast gəlmək olar. Hind qrammatikalarında sintaksisə də müəyyən yer verilmişdir. Bu bölmədə hal, zaman və şəkil formalarının işlənmə qaydaları göstərilmişdir. Antik dilçiliyin ikinci qolunu təşkil edən İskəndəriyyə qrammatikası məktəbinin nümayəndələri sintaksis məsələləri ilə məşğul olmuşlar. F.Dionisinin cümlə haqqında söyləmiş olduğu tərif 2000 ildən artıqdır ki, kiçik dəyişikliklərlə normativ qrammatikalarda yaşamaqdadır. Dilçilik elmində sintaksis məsələlərinə ilk dəfə XVII-XVIII əsrlərdə Fransada formalaşmış Por-Royal qrammatikası məktəbi nümayəndələri toxunmuşlar. Onların 1660-cı ildə nəşr etdirdikləri “Ümumi rəşional qrammatika” kitabı fonetika və qrammatika hissələrindən, qrammatika isə öz növbəsində, morfologiya və sintaksis bölmələrindən ibarətdir. Sintaksis bəhsində ikiüzvlü və üçüzvlü vahidlərdən danışıılır. Sintaksisin öyrənilməsi müxtəlif mərhələlərə malik olmuşdur. 19-cu əsrin ikinci yarısında

²⁶ Abdullayev, Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. / Ə.Ə.Abdullayev. – Bakı: Zərdabi LTD MMC, – 2011. – s.37

²⁷ Sintaksis: [Elektron resurs]. URL: <https://az.wikipedia.org/wiki/Sintaksis>

Hind-Avropa tədqiqatlarının çiçəklənmə dövründə sintaksis diqqətdən kənarda qalır, çünki dilçilər əsasən fonologiya və morfolojiya ilə məşğul idilər. Strukturalizmin meydana çıxması ilə, xüsusən də 1920-ci illərdə Praqa dilçilik məktəbində vəziyyət yaxşılaşdı, çünki dildə sintaqmatik əlaqələr müzakirə edildi. Bununla belə, müharibələrarası illərdə Amerika strukturalizmi diqqətini sintaksisə ayırmadı, ona görə ki, o dövrdə dilçiliyin əsas fiquru olan Leonard Blumfeld fonologiya və morfolojiya məsələləri ilə məşğul idi; həm sintaksisə, həm də semantikaya etinasızlıq var idi. Yalnız 1950-ci illərdə klassik strukturalizmə reaksiya ilə sintaksis dilçiliyin avtonom səviyyəsi kimi özünü göstərdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ilk dəfə cümlənin təbiətini tədqiq edib onu ayrı-ayrı sözlərdən fərqləndirən sofist Platon olmuşdur. Cümlə ilə bağlı dilçilər arasında fikir müxtəlifliyinə səbəb olan məsələlərdən biri də cümlənin tərifidir. Bu günə qədər dilçilər tərəfindən cümləyə bir-birindən fərqli 200-dən çox tərif verilmişdir. H.Suit, Brent R.Stokvel, M.Bryant, P.Friz, M.Blox, O.Yespersen və b. qrammatistlərin təriflərini nəzərdən keçirdikdə onlarda müəyyən çatışmazlıqların olduğunu görürük. Onlar cümlədə fikir bitkinliyinin olmasını xüsusi qeyd etmişdilər, halbuki fikir bitkinliyi məndə olur, cümlə bitmiş fikri mətnə nisbətən bir qədər az ifadə edir. Bitmiş fikir mürəkkəb sintaktik bütövde tam ifadə olunur. Bu dilçilərin verdikləri təriflərdən cümlənin struktur, üslubi və fonetik xüsusiyyətləri də nəzərə alınmamışdı. Bir sözlə, *“konkret dildən asılı olmayaraq cümlə: 1. müəyyən bir fikir ifadə etməlidir; 2. müəyyən sintaktik quruluşa malik olmalıdır; 3. müəyyən intonasiyaya malik olmalıdır”*²⁸. Belə ki, cümləyə aşağıdakı tərif daha uyğun gəlir: Nisbətən bitmiş fikir ifadə edən, xüsusi qrammatik quruluşa və intonasiyaya malik olan nitq vahidinə cümlə deyilir. Müasir amerikan dilçiləri isə L.Blumfeld tərəfindən cümləyə verilən tərifi qəbul edirlər. L.Blumfeldə görə, *“cümlənin mənası morphem düzümünün bir parçası olub cümlədəki sözlərdən, yəni leksik vahidin seçimindən asılı deyil və hər bir cümlə müstəqil linqvistik vahid kimi heç bir başqa linqvistik vahidin*

²⁸ Budaqova, A.M. İngilisdilli media mətnlərin funksional tədqiqi: /filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis./ – Bakı, 2017. – s.35

tərkibinə daxil ola bilmir”²⁹. Cümlənin təsnifatı da diqqəti cəlb edən məsələlərdəndir. Ünsiyyət zamanı istifadə etdiyimiz cümlələr fikri ifadə məqsədinə və quruluşuna görə müxtəlif olur. Buna müvafiq olaraq cümlə 1) ünsiyyətdəki məqsədinə; 2) malik olduğu quruluşuna görə təsnif olunur. Cümlə ünsiyyətin bir parçasıdır və ona görə də onun təsnifatı hər şeydən əvvəl kommunikativ prinsipə əsaslanaraq aparılmalıdır. Cümlənin bu prinsip nəzərə alınaraq təsnif olunmasını ənənəvi qrammatikada cümlənin “ünsiyyətin məqsədinə görə” (purpose of communication) təsnifatı adlandırırlar. Ünsiyyətdəki məqsədinə görə cümlələr ənənəvi olaraq aşağıdakı qruplara bölünür: 1.Nəqli cümlə (The Declarative Sentence); 2.Sual cümləsi (The Interrogative Sentence); 3.Əmr cümləsi (The Imperative Sentence).

III fəslin ikinci paragrafı “*İnversiya*” adlanır.

İstənilən dildə söz sırası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir dildə sözlərin müəyyən edilmiş ardıcılıqla düzülməsi, yəni cümlə əmələ gətirəcək tərzdə düzülməsi söz sırası adlanır. Müasir ingilis dilində söz sırası supraseqment vahidlərdən biri hesab olunur. Supraseqment vahidlər ayrılıqda mövcud olmur, onlar seqment vahidlərlə reallaşır, onlar üzərində fəaliyyət göstərir və müxtəlif funksiyalar ifadə edir.

Müasir ingilis dilində cümlənin ənənəvi söz sırası belədir: mübtəda, xəbər, tamamlıq və sonra cümlənin digər hissələri. Ənənəvi dedikdə, heç bir xüsusi əlavə tələb etməyən söz sırasını nəzərdə tuturuq. Lakin hər dəfə cümlədə tam qiymətli sözün hər hansı hərəkəti baş verəndə onun sintaktik funksiyasında və deməli, cümlənin bütün mənasında qismən də olsa dəyişiklik baş verir. /Tom congratulated Sarah/ – (Tom Saranı təbrik etdi) cümləsindən görürük ki, Tom sözünün xəbərin bilavasitə qarşısındakı yeri onu subyekt kimi səciyyələndirir, necə ki, predikatdan sonrakı Sara sözünün yeri onu birbaşa obyekt kimi qeyd edir; lakin bu sözlərin tərs düzülüşü ilə onların funksiyaları bu şəkildə dəyişəcək: /Sarah congratulated Tom/ – (Sara Tomu təbrik etdi) cümləsində artıq subyekt Tom deyil, Sara olacaq.

²⁹ Bloomfield, L.S. Language. / L.S.Bloomfield. – London: George Allen & Unwin LTD, – 1933. – p.42

Qrammatik və semantik əlaqələrlə bağlı sözlərin birləşməsi ayrılmaz vahid kimi bir cümlə təşkil edir. Bununla belə, bir cümlənin yalnız bir sözdən ibarət olduğu hallarda həmsöhbətlər ayrıca bir sözlə istifadəsinə müəyyən bir semantik yük qoyulmuş söz arasındakı fərqi mükəmməl başa düşə bilirlər. Bir qayda olaraq, bu cür təkliflər həvəsləndiricidir. Məlumdur ki, təcrid olunmuş söz kommunikativ predikativ xəbərləri və ya informasiya vahidlərini ötürmək qabiliyyətinə malik deyil, bu funksiyaları ancaq cümlə yerinə yetirə bilər.

Məlum olduğu kimi, istənilən dildə söz sırasının sabitlik və sərbəstlik dərəcəsi həmin dilin qrammatik, morfoloji quruluşundan asılı olur. Belə ki, dilin morfoloji quruluşu nə qədər zəngin olarsa, həmin dilin söz sırası da o qədər sərbəst olur.

İngilis dilində söz sırası sabitdir. Bu da onu göstərir ki, biz müxtəlif üzvlərin yerini istədiyimiz kimi dəyişə bilmərik, xüsusilə də mübtədə ilə tamamlığın. Bir nümunəyə baxaq:

*/Mr. Bark sent a new girl with a message to the doctor//.
(Cənab Bərk həkimə yeni qızla mesaj göndərdi).*

Bu nümunədə Mr. Bark mübtədədir və /a new girl/ vasitəsilə tamamlıqdır. Bunlar morfoloji cəhətdən bir-birindən fərqlənmir, onları fərqləndirən əsas əlamət cümlədəki mövqeyidir, yəni mübtədə cümlənin əvvəlində, xəbərdən əvvəl, tamamlıq isə xəbərdən sonra işlənir. Bu nümunədə sözlər arasında yerdəyişmə etsək, o zaman cümlənin mənası dəyişəcəkdir. Cümlə daxilində sözlərin yerinin dəyişməsi isə çox zaman məna dəyişikliyinə, səhv anlaşılmaya aparıb çıxara bilər.

İnversiya təkcə dil hadisəsi deyil, o, həm də nitq hadisəsidir. Söz sırası mətnin təşkilində həm qrammatik, həm də üslubi funksiya daşıyır. O, cümlədə söz sırası qrammatik funksiya yerinə yetirə bilər. İnversiya eyni zamanda leksik mübtədə və leksik xəbəri ifadə edə bilər.

İnversiya termini (lat.inversio) çevrilmə, sıranın dəyişməsi mənasında işlənir. Cümlədəki adi söz sırasının pozulması mənasında işlənir. Hazırda müasir ingilis dilində iki növ inversiya fərqləndirilir:

1) qrammatik inversiya; 2) üslubi (stilistik) inversiya.

Qrammatik inversiya əsasən qrammatik qaydalarla düzələn inversiyaları əhatə edir.

Üslubi inversiyada cümlənin tərz, ifadə forması dəyişir; bu inversiyada əsas diqqət cümlədə, yaxud mətnədə stilistik effekt əldə etməyə yönəlir. Cümlədəki fikir, məna və üslubi məqsəd dəyişə bilər. Nəqli cümlələrdə söz sırasının pozulması iki cür olur: 1) cümlənin baş üzvlərinin inversiyası; 2) söz birləşmələrində əsas və asılı tərəfin yerlərinin dəyişməsi. Baş üzvlərin inversiyası erkən yeni ingilis dili dövründə aşağıdakı hallarda ola bilər: a) qədim və orta ingilis dilində olduğu kimi, cümlə yer və ya zaman zərfləri ilə başlayanda,

Məsələn: */Here comes she to me; Now shalt thou be moved//* – (*Budur, o mənim yanıma gəlir; İndi sən hərəkətə keçəcəksən.* b) */that, this/* işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunmuş vasitəsiz tamamlıqdan sonra, Məsələn: *That did my man, sir; This did I fear//* – (*Bunu mənim adamım etdi, sir; Bundan qorxdum.*) c) bağlayıcı zərfdən sonra, Məsələn: */Thus have I shunned the fire for fear of burning; Yet can I not but worthily admire//* – (*Beləliklə, yanmaq qorxusundan oddan qaçdım; Yenə də layiqincə heyran ola bilmərəm*); d) məhdudlaşdırıcı və inkar zərf və zərf birləşmələrindən sonra, Məsələn: */Never had lady more watchful officers//* – (*Heç vaxt bu qədər diqqətli qadın zabitləri olmayıb*). Yeni ingilis dilinin özündə də sadalanan bütün bu hallarda inversiya hadisəsi baş verir. Fərq yalnız ondan ibarətdir ki, erkən yeni ingilis dilində indiki və keçmiş zaman feillərinin tam inversiyası olmuşdur. Bildiyimiz kimi, köməkçi “to do” feilindən ancaq XVII əsrin sonlarından bu cür cümlələrdə istifadə olunmağa başlanmışdır. Məsələn: *“Not a syllable did she utter”*- (O, bir kəlmə də danışmadı). Bu dövrdə ikinci dərəcəli cümlə üzvlərinin sırasının pozulması aşağıdakı hallarda olmuşdur: 1) “təyin + təyin olunan” qrupunda a) sifətdən sonra yiyəlik əvəzliyi işləyəndə, Məsələn: *“Good my saucie companion”*. b) “of” sözlüklü postpozitiv təyinin distant yerləşdiyi halda, məsələn: *“Canst thou shew me, of a gentleman, one signor Bobadilla, where his lodging is (=where the lodging of a gentleman, one signor Bobadilla, is)” //* – (*Mənə göstərə bilərsinizmi, bir centlmen, bir imzalı Bobadilla, onun yaşayış yeri haradadır?*). 2) “xəbər + tamamlıq” qrupunda a) pronomial tamamlıq mübtədə ilə xəbər arasında gələndə, məsələn: */I me recommend right humbly unto your good grace//* – (*Mən sənə görə bunu təvazökarlıqla tövsiyə edirəm*). b) pronomial tamamlıq qoşmadan sonra işləyəndə,

məsələn: */I had them take away you//*. 3) “xəbər + zərflik” qrupunda: müasir ingilis dilində olduğu kimi erkən yeni ingilis dilində də ever, never, just, always kimi zərflər feilin analitik formalarının arasında işlənmişdir. Ancaq bu cür sıranın pozulduğu hallara da rast gəlmək olardı. Məsələn: *It is not only the best that ever you heard (=you ever heard)// – (Bu, təkcə indiyə qədər eşitdiyiniz heç də ən yaxşı bir şey deyil).* */He will always be entitled to my respect// – (Onun həmişə mənim hörmətimi qazanmağa haqqı olacaq).*

Beləliklə, söz sırası haqqında deyilənlərdən belə bir nəticəyə gələ bilirik ki, erkən ingilis dili dövründən başlayaraq ingilis dilinin sadə cümlələri tədricən müasir dövrdəki quruluşunu almağa başlamışdır. Bu xüsusiyyət analitik dillərdə, o cümlədən də müasir ingilis dilində qabarıq şəkildə özünü göstərir.

İngilis dilində sözlərin sıralanma tərzii cümlənin kommunikativ növündən asılı olur.

III fəslin üçüncü paragrafında “*Ellipsis*”dən bəhs edilir.

Ellipsisdən adətən şeirdə qafiyə yaratmaq, mətni daha intonasialı etmək üçün istifadə olunur. Həmçinin ellipsis bədii üslubun göstəricilərindən biridir. Ellipsis cümlənin əsas üzvlərindən birinin (mübtədanın, predikatın və ya predikatın bir hissəsinin) qəsdən buraxılmasıdır. Danışq nitqi üçün xarakterikdir və insanlar arasında dialoq üçün kompensasiya rolunu oynayır və onların nəyə isə münasibətini ifadə edir.

Elliptik cümlələr və konstruksiyalara təkcə dialoqda, dialoq vəhdətində deyil, həm də təsvirlərdə, mürəkkəb cümlələrdə, eləcə də qəzet başlıqlarında rast gəlinir. Ellipsis problemi dilçilikdə ən mübahisəli problemlərdən biridir və onun bu və ya digər şərhii tədqiqatçının ümumilikdə dil vahidlərinin mahiyyətini dərk etməsindən asılıdır.

Ellipsis söhbətdə situasiyadan kənar baş verən ümumi bir hadisədir. Amma danışq dilinin bu tipik xüsusiyyəti yazılı dildə işlədildikdə yeni keyfiyyət alır. Həddindən artıq seqmentli informasiya təmin etdiyi üçün o, stilistik bir cihaza çevrilir. Birbaşa ünsiyyətdə olan elliptik cümlələr üslubi cihaz deyil. Bu danışq dilinin sadə normasıdır. Ellipsis üslub vasitəsi kimi istifadə edildiyi hallarda, o, həmişə danışq dilinin ümumi xüsusiyyətlərini təqlid edir,

burada vəziyyət cümlənin müəyyən bir üzvünün buraxılmasını deyil, onların yoxluğunu əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Belə cümlələri “natamam cümlələr” adlandırmaq olar. Beləliklə, “See you tomorrow” “Help yourself” kimi cümlələr danışıq dilində tipikdirlər. Onlarda heç bir şey buraxılmır. Danışıq dilində bu sintaktik quruluş normasıdır və onlara elliptik deyilir. P.A.Lekant vurğulayır ki, “*ellipsis cümlədə feil birləşməsinin azaldılması, feil komponentinin aradan götürülməsidir*”³⁰. (kontekstdə əvəz etmədən). Ellipsis, təbə sözlərin formalarının vahid, dominant sözün isə müəyyən semantik feil qrupuna (məsələn, hərəkət feilləri və s.) aid olduğu nisbətən az sayda geniş işlənən ifadə qrupları üçün xarakterikdir. Həmçinin N.M.Raevskaya vurğulayır ki, “*cümlələrin strukturunda ellipsis bir çox dillərdə normal proses kimi mövcud olan linqvistik inkişafda təbii prosesdir*”³¹. Ənənəvi qrammatikada elliptik cümlələr termini buraxılmış mübtədə və ya predikatı olan cümlələrə aiddir. Bəzi qrammatikalarda elliptik cümlələrə cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri buraxılmış cümlələr deyilir. Bir çox müəlliflərə görə, o cümlədən M.K.Latışevin ellipsis problemi dilçilikdə ən mübahisəli problemlərdən biridir və onun bu və ya digər şərhli tədqiqatçının ümumilikdə dil vahidlərinin mahiyyətini dərk etməsindən asılıdır. İngilis dilinin ənənəvi məktəb-normativ qrammatikasında aydın görünürdü ki, hər bir cümlə, ilk növbədə, subyekt-predikat strukturunun olması ilə səciyyələnir. Ellipsis cümlə strukturunun bu və ya digər elementlərinin “təkrarlanması” və ya “təsiridir”. Ellipsis yalnız bu cür hallara şamil edilir, burada cümlənin hər hansı üzvünün olmaması, lakin müəyyən üslub məqsədləri üçün cümlənin hər hansı üzvünün bilərəkdən buraxılması müşahidə edilir. Misal üçün:

“Come inside” (İçəri gəl)

“Live, Laura, baby”³² (Yaşa, Laura balam).

Ellipsis yalnız danışıq nitqində (gündəlik ünsiyyət və bədii ədəbiyyat üslublarında) deyil, həm də rəsmi-güzəştli və elmi-texniki

³⁰ Лекант, П.А. Современный русский язык./ П.А.Лекант. – изд Дрофа, – 2000. – с.18

³¹ Раевская, Н.М. Теоретическая грамматика современного английского языка./Н.М.Раевская. – «Вища школа», – 1976. –с.198

³² Lauter, P. The Health Anthology of American Literature. / P.Lauter. – New York: H.Mifflin Company, – 1990. – p. 2212

nitq üslublarında (teleqraf mesajlarında, informasiya kitabçalarında, lüğətlərdə və s.), jurnalistika və mətbuat üslubunda (qəzet reklamlarında, reklamlarda, başlıqlarda və s.) eləcə də nitqdə geniş istifadə olunur.

Dissertasiyanın məzmunu ilə əlaqədar aşağıdakı **nəticələr** alınmışdır:

1. Mətn linqvistik təhlil üçün istifadə olunan informasiya formasıdır, qrammatikanın bütün təsvirləri mətnə əsaslanır. İngilis dilində tema ümumiyyətlə cümlənin başlanğıcını verir və sonunda rema görünür. Cümlənin hansı hissənin temanı düzəltməsi və hansı hissəsinin remanı bildirməsi ünsiyyət tələb olunan informasiyadan asılı olur.

2. Mətnlər müstəqil cümlənin temasına görə təhlil edilir və müstəqil cümlənin mövzusuna qədər olan hər şey tema kimi təsnif edilir. Informasiya vahidi iki yeni və verilmiş fuksiyalardan ibarət olan bir quruluşdur. Hər bir informasiya vahidi yeni bir elementin müşayiəti ilə verilən bir elementdən ibarətdir və yalnız yeni elementdən ibarət diskurs aparıcı bölmələr ola bilər.

3. Artıql vəziyyətdən asılı olaraq sözü müxtəlif yollarla istifadə etməyə kömək edir. Söhbətin hansı obyekt, şəxs və ya hadisədən getdiyi önəmlidir. Artıqların mahiyyəti də məhz budur – tərcüməsi olmayan, lakin böyük semantik yük daşıyan kiçik, qısa sözlər. Artıqlar ingilis dili qrammatikasının əsas tərkib hissəsi olduğu üçün onların mətnin informasiya strukturunda rolu əvəzsizdir. Müəyyənlik və qeyri müəyyənlik bildirən artıqlar mətnə informasiyanın ötürülməsinə bilavasitə xidmət edir. Artıqların 3 növü mövcuddur və onlar da öz növbəsində müəyyən qaydalara tabe olurlar. Artıqların şifahi və yazılı nitqdə istifadəsində bəzi məqamlar və istisna halları mövcuddur. Artıqlar hələ də axıra qədər araşdırılmış kateqoriya hesab olunmur. Alimlərin “0” artıqlar barədə bəzi fikirləri artıqların media və kompüter mətnlərində istifadə olunması baxımından üst-üstə düşür.

4. Sintaksis mətnin mənasını ifadə etmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Cümlə üzvləri müxtəlif səviyyəli olur; onlardan bir qismi daha vacib, digər qismi isə ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb

edir. Bu da, fikrimizcə, dilin kommunikativ funksiyası və eləcə də cümlənin quruluşundan asılıdır.

5. İngilis dilində sözlərin sıralanma tərzı cümlənin kommunikativ növündən asılı olur. Cümlədə sözlərin sıralanması normativ xarakter daşıyır; – Nitq axını zamanı cümlədə sözlərin sıralanması həm dildaxili, həm də dilxarici amillərlə bağlıdır; Ellipsisləşmə mətn daxilindəki cümlələr arasındakı semantik struktur əlaqələrin yaranmasını və möhkəmlənməsini şərtləndirir və bu da cümləxarici əlaqələrin formalaşmasına və informasiya strukturunda roluna xidmət edir.

6. Ədatlar ingilis lüğətinin mühüm hissəsini təşkil edir. Ədat çoxmənalı və çoxməqsədli bir termindir. İngilis dilində ən məhsuldar nümunələrdən biri feil – ədat konstruksiyalarıdır. Ədatlar əsasən aid olduğu sözdən əvvəl işlənir və cümlədə ədatın yerinin dəyişməsi mənanın dəyişməsi ilə nəticələnir.

7. Zərflərin hər biri aid olduğu feilin mənasını dəyişir. Hər bir zərf cümlə daxilində özünəməxsus mənaya malikdir və onların transpozisiya halları mövcuddur. Zərflərin başlıca funksiyası feillərin modifikasiyasından ibarətdir. Bu da onların mətnin informasiya strukturunda əhəmiyyətini ehtiva edir.

8. İnversiya mətnlərarası əlaqələndirmə funksiyasına malikdir. Mətnin məzmun bütövlüyünün formalaşmasında inversiya mühüm rol oynayır.

9. Ellipsis söhbətdə situasiyadan kənarı baş verən ümumi bir hadisədir. Amma danışq dilinin bu tipik xüsusiyyəti yazılı dildə işlədildikdə yeni keyfiyyət alır. Həddindən artıq seqmentli informasiya təmin etdiyi üçün o, stilistik bir cihaza çevrilir. Birbaşa ünsiyyətdə olan elliptik cümlələr üslubi cihaz deyil. Bu danışq dilinin sadə normasıdır.

10. Mətnin informasiya strukturunda qrammatikanın rolu nəzərəcarpacaq dərəcədə əhəmiyyətlidir. Mətn daxilində morfoloji elementlər olan artıkl, ədat və zərfin, sintaktik vasitələr kimi söz sırası, söz sırasının kəskin pozulması hadisəsi olan inversiya, sintaksis və ellipsisin tutduğu mövqe və işlənmə dərəcələri və halları mətnin informasiya strukturunda böyük rol oynayır.

Dissertasiyanın mövzusu ilə əlaqədar müəllifin aşağıdakı əsərləri çap edilmişdir:

1. Mətnin informasiya strukturu // – Bakı: AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2020. №8, – s.58-65.
2. Diskurs strukturu və onun informasiya strukturu ilə əlaqəsi // – Bakı: Azərbaycan Universiteti, İpək yolu, – 2020. №4, – s.87-93.
3. Mətnin informasiya strukturunda partikllərin rolu // – Bakı: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Linqvistika problemləri, – 2021. Cild 2, №2, – s.119-126.
4. Theme and Rheme in the Text Information Structure // Second International Baku Conference on Scientific Research. – Baku Odlar Yurdu, – April 28-30, – 2021, No 1, – s.205-214.
5. Сравнительный анализ синтаксической системы азербайджанского и английского языков // Scientific Collection Interconf Progressive Science and Achievements. – Doha, Qatar – September 26-28, –2021, No 76, – с.134-138.
6. Qədim və müasir dövrlərdə ingilis dilində söz sırası // Gənc tədqiqatçıların V Respublika elmi-praktik konfransının materialları. – Bakı: Azərbaycan Universiteti, – 15 aprel, – 2022, № 5, – s.9-10.
7. The role of discourse markers in Information Structure // – Украйна; Вчени записки Таврийського національного Университету Серія: Филологія, Журналістика, – 2022. Том 33(72), №1, – с. 91-95.
8. Mətnin informasiya strukturunda artikllərin rolu // – Bakı: Humanitar Elmlərin Öyrənilməsinin Aktual Problemləri (Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi) – 2022. №1, – s.16-19.
9. Ellipsis and the use of Ellipsis within a sentence // Scientific collection Interconf Science and Practice Implementation to Modern Society. – Manchester, Great Britain, – May 6-8, – 2022, No 107, – p.233-237.
10. İngilis dilində mətnin informasiya quruluşunda inversiya// – Bakı: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Linqvistika Problemləri, – 2023. Cild 4, № 1, – s.265-270.

11. İngilis dilində modallığın ifadə vasitələri // – Bakı: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Linqvistika Problemləri, – 2023. Cild 4, № 3, – s.206-210.

Dissertasiyanın müdafiəsi 16 may 2024-cü il tarixində saat 10.00 Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat "04" aprel 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Benish-

Çapa imzalanıb: 04.04.2024

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 46272 işarə

Tiraj: 100 nüsxə